

УДК 347.426.6

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2026.3.7>

ЩЕРБАНЬ Т.В.

ПІДСТАВИ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З НЕПРАВОМІРНИХ ДІЯНЬ

GROUND FOR COMPENSATION FOR NON-PECUNIARY DAMAGE IN NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS ARISING FROM UNLAWFUL ACTS

Метою цієї статті є встановлення підстав відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях, що виникають з неправомірних діянь. Доведено, що підставою виникнення деліктних правовідносин є безпосереднє завдання шкоди (у нашому випадку, моральної), тобто юридичний факт, передбачений законом, що прямо породжує зобов'язання. У той же час, умови – це нормативні вимоги, яким має відповідати цей юридичний факт, аби він міг породити правовідносини. За відсутності хоча б однієї з умов, факт завдання шкоди не набуває юридичного значення. Встановлено, що ці умови поділяються на загальні та спеціальні. Загальними є елементи, наявність яких є обов'язковою для виникнення відповідальності у більшості випадків. До них належать: 1) наявність моральної шкоди; 2) протиправність поведінки особи, яка її завдала; 3) причиновий зв'язок між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди, та її результатом – наявністю цієї шкоди; 4) вина правопорушника. Детально проаналізовано кожну із зазначених умов. Спеціальними є вимоги, встановлені законом для окремих видів деліктів, які можуть розширювати або обмежувати перелік загальних умов. Обґрунтовано, що в межах зобов'язань, які виникають внаслідок безпідставного збагачення або створення загрози правам особи, вимога про компенсацію моральної шкоди має акцесорний (похідний) характер. При безпідставному набутті майна пріоритетною є реституційна функція (повернення об'єкта), тоді як відшкодування моральних страждань можливе лише як додатковий захід за умови доведення неправомірності дій набувача. Аналогічно, у превентивних зобов'язаннях першочерговим є усунення небезпеки; право на компенсацію (зокрема й моральну) актуалізується лише у разі реалізації загрози через її не усунення. За таких умов презумпція моральної шкоди не діє. Не усунення загрози кваліфікується як спеціальний делікт із двоетапною структурою протиправності (створення ризику та подальша бездіяльність) і специфічним причинним зв'язком. Відповідальність у цих правовідносинах завжди ґрунтується на вині, оскільки суб'єкт свідомо ігнорує обов'язок щодо ліквідації джерела небезпеки.

Ключові слова: моральна шкода, недоговірні зобов'язання, що виникають з неправомірних діянь, підстави, умови, відшкодування.

The purpose of this article is to establish the grounds for compensation for non-pecuniary damage in non-contractual obligations arising from tortious acts. It is demonstrated that the basis for the emergence of tortious legal relations is the direct infliction of harm (in our case, non-pecuniary harm), that is, a legal fact provided for by law that directly gives rise to an obligation. At the same time, conditions are normative requirements that this legal fact must satisfy in order to give rise to legal relations. If even one of these conditions is missing, the fact of harm inflicted has no legal significance. It has been established that these conditions are divided into general and specific. General conditions are elements whose presence is mandatory for liability to arise in most cases.

© ЩЕРБАНЬ Т.В. – здобувач наукового ступеня доктора філософії (Науково-дослідний інститут публічного права) <https://orcid.org/0009-0006-7509-4728>

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

These include: 1) the existence of moral harm; 2) the unlawfulness of the conduct of the person who caused it; 3) a causal link between the unlawful conduct of the person who caused the moral harm and its result – the existence of such harm; 4) the fault of the wrongdoer. Each of these conditions is analyzed in detail. There are specific requirements established by law for certain types of torts, which may expand or limit the list of general conditions. It is argued that, within the scope of obligations arising from unjust enrichment or the creation of a threat to a person's rights, the claim for compensation for moral harm is of an accessory (derivative) nature. In cases of unjust enrichment, the restitutional function (return of the property) takes priority, whereas compensation for moral suffering is possible only as an additional measure, provided that the acquirer's actions are proven to be unlawful. Similarly, in preventive obligations, the primary concern is the elimination of the danger; the right to compensation (including for moral harm) arises only if the threat materializes due to its failure to be eliminated. Under such conditions, the presumption of moral harm does not apply. Failure to eliminate the threat is classified as a special tort with a two-stage structure of unlawfulness (creation of risk and subsequent inaction) and a specific causal link. Liability in these legal relationships is always based on fault, since the party knowingly ignores the duty to eliminate the source of danger.

Key words: *moral harm, non-contractual obligations arising from unlawful acts, grounds, conditions, compensation.*

Вступ. У випадку порушення своїх прав будь-яка особа прагне не лише відновити попереднє становище та усунути відповідні перешкоди, а й отримати матеріальне відшкодування завданої шкоди. Проте, часто цього недостатньо, оскільки правопорушення може спричиняти також психічні та фізичні страждання, які потерпілий прагне компенсувати через вимогу про відшкодування моральної шкоди.

Для того, щоб потерпілий міг отримати компенсацію, має існувати відповідна підстава для її одержання. У теорії права існує давня дискусія щодо підстав деліктної відповідальності: основна суперечка точилася навколо питання, чи є склад цивільного правопорушення єдиною підставою відповідальності, чи достатньо лише окремих його елементів. У результаті маємо два основні підходи до цієї проблеми:

1) теорія повного складу правопорушення. Деякі вчені стверджують, що підставою відповідальності є лише повний склад цивільного правопорушення, тобто сукупність усіх його елементів (шкода, протиправність, причиновий зв'язок, вина). На їх думку, наявність повного складу є загальною та єдиною підставою для будь-якого виду юридичної відповідальності;

2) концепція усіченого складу правопорушення. Більшість авторів усе ж вважає, що для виникнення відповідальності в деяких випадках достатньо «усіченого» складу, тобто наявності не всіх, а лише деяких елементів правопорушення. Найчастіше ключовим елементом вважається вина; інші ж складові можуть мати другорядне значення.

Наразі порядок та підстави відшкодування шкоди, у тому числі моральної, регулюються широким колом нормативно-правових актів, як-от Конституцією України, Цивільним кодексом України, іншими спеціальними законами, що прямо передбачають відповідальність за її заподіяння.

Метою цієї статті є встановлення підстав відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях, що виникають з неправомірних діянь.

Аналіз останніх досліджень. Інститут права на компенсацію моральної шкоди та різноманітні аспекти його регламентації постійно перебуває у фокусі уваги правознавців. Так, на теренах незалежної України питанню відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях на рівні дисертаційних досліджень присвятили свої праці О.В. Гришук, Л.О. Корчевна, С.І. Шимон, Н.В. Павловська, В.П. Паліюк, О.І. Сліпченко, С.І. Шимон та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до загальних положень ЦК України (ст. 11, 509), зобов'язання виникають з юридичних фактів. У контексті відшкодування шкоди таким юридичним фактом є сам факт її завдання. У п. 3 ч. 2 статті 11 цього нормативного акта розмежовано дві самостійні підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди: завдання майнової (матеріальної) шкоди та заподіяння моральної шкоди іншій особі. Таким чином, факт завдання майнової або моральної шкоди є самостійною та достатньою підставою для виникнення відповідного зобов'язання.

Т.С. Ківалова стверджує, що підставою цивільно-правової відповідальності за завдання майнової або моральної шкоди є цивільне правопорушення, яке включає низку умов (ознак), передбачених цивільним законодавством як елементи юридичного складу, що зумовлює виникнення правовідносин (зобов'язань) відшкодування шкоди [1, с. 19].

Здійснивши аналіз доктрини цивільного права, О.С. Онищенко приходять до висновку, що підстава відповідальності – це встановлення юридичного факту, який порушує суб'єктивне право особи, і для застосування цивільно-правової відповідальності до особи, яка порушила суб'єктивне право, необхідним є наявність певних вимог. Саме ці вимоги є умовами цивільно-правової відповідальності [2, с. 57].

Дійсно, у рамках досліджуваного питання слід чітко розрізняти підстави та умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди.

Підстава – це юридичний факт, передбачений законом, що безпосередньо породжує зобов'язання. У деліктних відносинах такою підставою є сам факт завдання шкоди (у нашому випадку, моральної).

У той же час, умови – це нормативні вимоги, яким має відповідати цей юридичний факт, аби він міг породити правовідносини. За відсутності хоча б однієї з умов, факт завдання шкоди не набуває юридичного значення.

Ці умови поділяються на загальні та спеціальні. Загальними є елементи, наявність яких є обов'язковою для виникнення відповідальності у більшості випадків. До них належать: шкода (у нашому випадку, моральна); протиправна поведінка її заподіювача; причиновий зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою; вина заподіювача шкоди.

Спеціальними є вимоги, встановлені законом для окремих видів деліктів, які можуть розширювати або обмежувати перелік загальних умов. Наприклад, відповідальність органу державної влади або місцевого самоврядування настає незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів, що є відхиленням від загального правила про вину.

Відшкодування шкоди, відповідно до ст. 1167 Цивільного кодексу України, а також юридичної літератури, здійснюється за наявності чотирьох умов: присутність моральної шкоди, що виражається у негативних наслідках, які виникли внаслідок порушення особистих немайнових прав або посягання на інші нематеріальні блага; протиправна поведінка, тобто неправомірні рішення, дії чи бездіяльність заподіювача шкоди; причиновий зв'язок між протиправною поведінкою та настанням моральної шкоди та вина, себто психічне ставлення заподіювача шкоди до своєї поведінки та її наслідків [3].

Розглянемо зазначені умови більш детально.

Отже, першою умовою для отримання відшкодування є наявність моральної шкоди. Як впливає з нормативних положень українського цивільного законодавства, нею є втрати немайнового характеру, що виникають внаслідок моральних чи фізичних страждань, завданих особі (фізичній чи юридичній) неправомірними діями або бездіяльністю.

Формами прояву моральної шкоди, відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України є: 1) фізичний біль та страждання, спричинені ушкодженням здоров'я; 2) душевні страждання, викликані протиправною поведінкою щодо самої особи, її сім'ї чи близьких; знищенням чи пошкодженням майна; 3) репутаційні втрати (приниження честі, гідності, ділової репутації) [3].

Аналізуючи ст. 1167 ЦК України, приходимо до висновку, що моральна шкода у деліктних зобов'язаннях – це фізичні або душевні страждання, завдані фізичній особі неправомірною поведінкою, яка або порушує її особисті немайнові права, або посягає на її майно. Для юридичних осіб моральна шкода полягає у приниженні ділової репутації [3].

На основі зазначеного можна виділити такі особливості моральної шкоди: 1) вона полягає у негативних наслідках для особистої немайнової сфери потерпілого (немайновий характер); 2) широке коло підстав для отримання особою права на відшкодування. Так, наслідки можуть виникати не лише при порушенні немайнових благ (здоров'я, честь, гідність), а й у зв'язку з пошкодженням майна, що має особливу особисту цінність для потерпілого (наприклад, як пам'ять, реліквія); 3) моральна шкода може полягати у душевних стражданнях, яких особа зазнає через протиправну поведінку, спрямовану не на неї саму, а на членів її сім'ї чи близьких родичів, тобто третіх осіб.

Шкода як загальна умова виникнення зобов'язання з її відшкодування визнається такою з тієї причини, що в разі її відсутності питання про її відшкодування не виникне. Мабуть тому деякі автори визнають шкоду як підставу деліктної відповідальності, оскільки, якщо очевидна наявність шкоди, то некоректно говорити, що вона (шкода) є умовою відповідальності за неї [4, с. 185].

У той же час, у зобов'язаннях у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави та зобов'язаннях щодо створення загрози життю, здоров'ю або майну вимога про відшкодування моральної шкоди має вторинний, похідний характер. Так, у першому випадку основною метою є повернення майна; моральна шкода тут може бути відшкодована лише додатково, за умови доведення протиправності поведінки набувача. Аналогічно, у другій ситуації першочерговою вимогою є усунення самої загрози. І лише у випадку, якщо цю вимогу не виконано і шкода все ж настала, виникає право на її відшкодування, в тому числі й моральної. Відповідно, про презумпцію компенсації останньої за вказаних обставин мова йти не може.

Другою умовою для настання відповідальності за моральну шкоду є протиправність діяння, що її завдало. Хоча в цивільному законодавстві відсутнє формальне визначення протиправності, її суть розкривається через два аспекти. По-перше, протиправною є поведінка, що порушує пряму законодавчу заборону. По-друге, що не менш важливо, протиправність полягає і в посяганні на суб'єктивне право потерпілого, що охороняється законом. До таких прав належать особисті немайнові права, право власності, право інтелектуальної власності тощо. Отже, протиправною поведінкою, що породжує обов'язок відшкодувати шкоду, є така, що одночасно порушує і об'єктивне право (норми закону), і суб'єктивне право потерпілого.

Існує три форми протиправної поведінки, внаслідок якої може бути завдана шкода (майнова чи моральна): а) рішення; б) дії; в) бездіяльність. Рішення і дії як форми вияву протиправної поведінки значною мірою збігаються, оскільки вони виражають певну активність, здійснювану суб'єктом права діяльність. Відмінність між ними полягає у тому, що рішення – це різновид активних дій, які здійснюються суб'єктами права (наприклад, державними органами чи органами місцевого самоврядування, їхніми службовими чи посадовими особами або відповідним органом юридичної особи тощо), підлягають відповідному зовнішньому оформленню, завдяки чому вони стають придатними для правозастосування. Неправомірними визнаються рішення, видані всупереч актам законодавства або з перевищенням меж повноважень, унаслідок яких піддаються ушкодженню належні іншим особам особисті немайнові та (або) майнові блага. У більшості випадків рішення приймаються органами влади, місцевого самоврядування, юридичної особи, їх посадовими і службовими особами, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами [5].

Протиправною є дія, яка прямо заборонена законом чи іншим нормативно-правовим актом або суперечить їхнім приписам. Зовнішній вияв протиправної поведінки може бути як формалізованим (наприклад, видання незаконного наказу), так і неформалізованим (наприклад, фізичне знищення майна).

Бездіяльність визнається протиправною лише тоді, коли на особу було покладено юридичний обов'язок діяти певним чином у конкретній ситуації, але вона цього не зробила. Наприклад, службова особа зобов'язана була видати нормативний акт для захисту інтересів заявника, однак свої прямі функції вона не виконала.

Протиправність поведінки суб'єкта права, що обумовлює настання на стороні потерпілого шкоди, виключається, і відшкодуванню ця шкода не підлягає, якщо вона була завдана: а) при належному здійсненні особою своїх професійних обов'язків (здійснення певних професійних обов'язків, обумовлених службовим становищем деяких фізичних осіб, інколи дійсно супроводжується із завданням майнової шкоди. У таких випадках відповідна особа стає «уповноваженою на завдання шкоди». Так, наприклад, пожежники зобов'язані гасити пожежу і водночас уповноважені знищувати майно, яке може сприяти розповсюдженню вогню); б) при здійсненні права (найбільш яскравим прикладом цього є завдання шкоди при здійсненні особою права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі (ч. 1 ст. 1169 ЦК України)); в) за згодою самого потерпілого (не визнається протиправним завдання шкоди у випадках, передбачених законом, за згодою самого потерпілого (наприклад, у разі донорства крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин). У той же час фізична особа не може бути позбавлена життя (ч. 2 ст. 281 ЦК України)); г) у стані крайньої необхідності (відповідно до ч. 1 ст. 1171 ЦК стан крайньої необхідності означає ситуацію, коли шкода завдається особі у зв'язку з вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами. Поняття крайньої необхідності розкрито у названій статті. Воно переважно збігається з ідентичним поняттям, визначеним у ст. 39 КК України. Однак якщо кримінальна відповідальність за шкоду, завдану охоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, не настає, то

цивільний обов'язок з відшкодування цієї шкоди може бути покладено на особу, яка її завдала. Крім того, на відміну від Кримінального кодексу, Цивільний кодекс не обмежує кола дій, що підпадають під це поняття, умовою про неприпустимість перевищення меж крайньої необхідності); д) передбаченим законом вилученням майна із володіння особи (йдеться про застосування до особи позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкції за вчинення правопорушення (конфіскація) у випадках, передбачених законом (ч. 1 ст. 354 ЦК України). Зокрема, конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу. Вона полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого (ст. 59 КК України)) [6].

Перелік дій, за вчинення яких фізична особа має право вимагати відшкодування завданої моральної шкоди, визначений у ЦК України. Наприклад, відповідно до ст. 1175, такою дією визнається прийняття уповноваженим органом нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований. Право на компенсацію згідно зі ст. 1177 виникає у випадку скоєння кримінального правопорушення, у результаті якого особі завдається шкода. За ст. 1187 здійснюється повне відшкодування шкоди особою, яка займається діяльністю, пов'язаною з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнеонебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, у результаті якої постраждали інші люди [3].

Наявність шкоди та протиправної поведінки породжує зобов'язання з відшкодування лише за умови існування між ними причинного зв'язку. Останній відображає об'єктивний зв'язок між явищами, де одне є причиною, а інше – наслідком. У правовідносинах, що розглядаються, причинний зв'язок розкривається через норми закону (ч. 1 ст. 1166, ч. 1 ст. 1167 ЦК), які встановлюють, що шкода відшкодовується особою, яка її завдала.

Встановлення причинного зв'язку є ключовим для вирішення двох головних питань: встановлення відповідальності особи (дозволяє визначити, чия саме протиправна поведінка (дія чи бездіяльність) призвела до виникнення шкоди (майнових чи немайнових втрат) у потерпілого; покладення обов'язку (лише після встановлення цього зв'язку на конкретну особу може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану шкоду). Для того, щоб причинний зв'язок мав юридичне значення, він повинен вказувати на причетність конкретного дієздатного суб'єкта права до виникнення шкоди. Тобто він має бути не абстрактним, а персоніфікованим.

Наявність причинного зв'язку між протиправним діянням і моральною шкодою передбачає, що це діяння виступає необхідною умовою та головною причиною настання негативних наслідків у вигляді фізичних чи моральних страждань. Іншими словами, моральна шкода має бути прямим та неминучим наслідком протиправного діяння.

На цьому наголошує й В. Примак, який вважає, що причинно-наслідковий зв'язок є необхідною умовою застосування цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування моральної шкоди. Його наявність не стільки доводиться, скільки обґрунтовується з огляду на розумно очікувані за обставин конкретної справи наслідки вчиненого правопорушення. Серед теорій причинно-наслідкового зв'язку автор вважає найбільш придатними для використання у контексті встановлення наявності умов, необхідних для відшкодування моральної шкоди, теорії адекватної причинності, можливості та дійсності, а також прямого і побічного причинного зв'язку [7, с. 29].

Найбільш застосованою у цивільних правовідносинах є теорія прямого й опосередкованого причинного зв'язку. Вона полягає в тому, що «для встановлення існування такого зв'язку потрібно довести, що: 1) протиправна поведінка передувала настанню шкідливих наслідків; 2) шкідливі наслідки є результатом протиправної поведінки особи-заподіювача шкоди» [8].

Отже, причинний зв'язок між протиправною дією та завданою шкодою є ключовим елементом для притягнення до цивільно-правової відповідальності. Остання настає лише за ті збитки, що безпосередньо впливають з поведінки порушника, що відображає ключову правову доктрину «причини-умови»: неправомірна дія є основною передумовою виникнення моральної шкоди. Однак, демонстрація цього зв'язку між правопорушенням та моральною шкодою часто становить значну складність. У цьому контексті сучасні психологічні дослідження, зокрема ті, що стосуються посттравматичного синдрому, є критично важливими для належного встановлення причинності. Більш предметно судово психологічну експертизу та її значення при встановленні факту завдання і розміру моральної шкоди ми розглянемо у наступному підрозділі.

Моральна шкода, як правило, відшкодовується за наявності вини завдавача, що становить одну з ключових передумов такої відповідальності. Вина, що відображає психічне ставлення особи до вчинених нею протиправних дій та спричинених ними наслідків, може виражатися як умисному вчиненні, так і у необережності.

Умисел як форма вини в цивільному праві характеризується поєднанням інтелектуального та вольового елементів: усвідомленням протиправності поведінки та бажанням чи свідомим допущенням настання шкоди. На відміну від кримінального права, цивільно-правова доктрина не диференціює умисел на прямий та непрямий через відсутність практичної потреби – форма умислу не впливає на підстави відповідальності чи обсяг відшкодування.

Натомість вина у формі необережності, яка полягає у відсутності наміру на завдання шкоди, потребує чіткої класифікації на просту та грубу (ст. 1193 ЦК України). Груба необережність проявляється у формі самовпевненості, коли особа передбачає ризик шкоди, але безпідставно розраховує на її відвернення. Проста необережність визначається через недбалість: особа не передбачає шкідливих наслідків, хоча за умов належної обачності повинна була і могла їх передбачити [9].

Відповідно до ст. 1167 ЦК України, особа, що завдала моральну шкоду, відповідає за неї за умови наявності своєї вини, якщо законом не встановлено інше. Ця стаття запроваджує презумпцію вини заподіювача шкоди, суть якої полягає не в тому, що позивач повністю звільняється від доведення вини правопорушника, а в перерозподілі обов'язків з доказування. Відповідно, позивач має право доводити вину відповідача, але не зобов'язаний цього робити, тоді як останній повинен довести свою невинуватість.

У той же час, незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, відшкодовується моральна шкода:

1) завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;

2) завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт;

3) в інших випадках, встановлених законом (наприклад, ст. 1173–1175 ЦК України) [3].

Щодо права на відшкодування моральної шкоди, яке виникає внаслідок безпідставного збагачення (набуття або збереження майна без достатньої правової підстави) та створення загрози життю, здоров'ю або майну, то тут особливостей щодо умов його формування немає, адже всі зобов'язання стосовно компенсації моральної шкоди з'являються за таких умов: 1) наявність моральної шкоди; 2) протиправність поведінки особи, яка завдала моральної шкоди; 3) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи яка завдала моральної шкоди та її результатом – моральною шкодою; 4) вина особи, яка завдала моральної шкоди [10].

Втім, зазначені зобов'язання відрізняються як за підставами і умовами виникнення, так і за правовими наслідками. Передусім, варто звернути увагу на те, що зобов'язання, які виникають внаслідок створення небезпеки завдання шкоди, зазнають у своїй динаміці кілька етапів трансформації:

1) виникнення зобов'язань, що містять право особи, інтересам якої загрожує небезпека, вимагати її усунення від того, хто її створив. Підставою виникнення зобов'язань на першому етапі є створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Умовами виникнення цих зобов'язань є: а) імовірність реальної загрози завдання шкоди у майбутньому; б) створення загрози внаслідок поведінки (діяльності або бездіяльності) суб'єктів цивільного права. Правовим наслідком у цьому випадку є застосування такого засобу захисту як встановлення обов'язку порушника усунути загрозу [11, с. 83];

2) виникнення зобов'язань внаслідок не усунення загрози, що складаються з кількох можливих варіантів правовідносин. Підставою виникнення зобов'язань на другому етапі є факт не усунення загрози вказаним благам, а умовами: а) продовження існування реальної загрози завдання шкоди у майбутньому; б) відсутність реакції порушника на вимогу фізичної або юридичної особи, чий інтересам загрожує небезпека, усунути цю небезпеку (протиправність поведінки порушника). Правові наслідки у цьому випадку передбачені ст. 1164 ЦК України і охоплюють кілька можливих варіантів вимог з боку уповноваженої особи та встановлення відповідних обов'язків для порушника;

3) у випадку виникнення шкоди внаслідок не усунення загрози особою, яка її створила, виникають зобов'язання відшкодувати завдану шкоду. Підставами виникнення зобов'язань на третьому етапі є факт завдання шкоди внаслідок не усунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Умовами виникнення таких зобов'язань внаслідок завдання шкоди є: а) наявність шкоди; б) протиправність поведінки порушника, якою завдана шкода; в) причиновий зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; г) вина особи, яка завдала шкоду. Правовим наслідком є право потерпілого вимагати відшкодування шкоди і обов'язок особи, яка створила загрозу і не усунула її, відшкодувати завдану шкоду. Отже, лише на останньому етапі виникають зобов'язання, які можуть бути порівнювані із зобов'язаннями, передбаченими главою 82 ЦК України [11, с. 84].

У контексті ст. 1163 ЦК України, створення загрози життю фізичної особи – це виражений усно, письмово або будь-яким чином виражений намір нанести фізичну, матеріальну або іншу шкоду будь-якій особі або суспільним інтересам. Також це виражений усно, письмово або будь-яким чином виражений намір нанести шкоду фізичній особі у спосіб, який може привести до її смерті. Обов'язковою умовою для застосування статей 1164 та 1165 ЦК України є наявність загрози створення безпеки, тобто що ця загроза дійсно існує і неприпинення дій, що мають місце, або не вчинення необхідних дій дійсно можуть привести до завдання шкоди. Особа, яка вважає, що її загрожує небезпека, може звернутися як до особи винної у створенні загрози, так і одразу до суду. Умовами для такого звернення є: 1) наявність реальної загрози для життя; 2) небезпека повинна бути реальною, тобто існувати не лише в уяві особи. Стаття 1163 ЦК України встановлює загальне право особи вимагати усунення загрози небезпеки, а статті 1164 та 1165 ЦК України визначають наслідки не усунення такої загрози особою, що її створила, серед яких є відшкодування завданої шкоди. Право заінтересованої особи вимагати відшкодування заподіяної шкоди може бути реалізовано лише в тих випадках, коли внаслідок створення загрози та не усунення її особою, яка створила цю загрозу, заінтересованій особі дійсно заподіяно шкоду (майнову або не майнову). Обов'язок відшкодування шкоди за цими статтями виникає в особи, яка створила загрозу життю фізичної особи, в разі наявності всіх перелічених нижче фактів: 1) наявність реальної загрози саме життю фізичної особи, тобто існує небезпека нанесення шкоди фізичній особі у спосіб, який може привести до її смерті; 2) є особа яка своїми діями чи бездіяльністю створює вказану реальну загрозу життю фізичної особи («відповідальна особа»); 3) існує причиново-наслідковий зв'язок між діями та бездіяльністю відповідальної особи та виникненням реальної загрози, вказано у п. 1 даного переліку; 4) заінтересованій особі було завдано шкоду (смерть); 5) існує причиново-наслідковий зв'язок між дією або бездіяльністю відповідальної особи, яким створено та не усунуто небезпеку життю особи і смертю фізичної особи. У таких зобов'язаннях умовою відповідальності є подвійний причиновий зв'язок: по-перше, це причиновий зв'язок між діями чи бездіяльністю відповідальної особи і виникненням загрози завдання шкоди життю фізичної особи, по-друге це зв'язок між створеною загрозою життю і шкодою, що виникла внаслідок не усунення такої загрози [12].

Отже, зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди через неусунення загрози, є спеціальним видом деліктних зобов'язань. Вони відрізняються від загальних деліктів підставами та умовами виникнення, але є спорідненими з ними, оскільки призводять до застосування заходів цивільно-правової відповідальності.

Дійсно, протиправна поведінка за вказаних обставин має двоступеневий характер: 1) створення загрози життю, здоров'ю чи майну; 2) не усунення цієї загрози, незважаючи на вимогу потерпілої сторони.

Причиновий зв'язок також є дворівневим: 1) він виникає між створенням загрози та виникненням небезпеки та 2) між не усуненням загрози та фактично завданою шкодою.

Відповідальність за шкоду, завдану не усуненням загрози, завжди є винною. Вважається, що особа, яка не відреагувала на вимогу припинити порушення, усвідомлює протиправність своєї бездіяльності.

Щодо зобов'язань, які виникають внаслідок неправомірного збагачення, то предметом регулювання глави 83 ЦК України є відносини, що виникають у зв'язку з безпідставним отриманням чи збереженням майна і не врегульовані спеціальними інститутами цивільного права. Положення вказаної глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події. Кондикційні зобов'язання виникають за наявності одночасно таких умов: набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження майна

відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала. У разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер спірних правовідносин унеможливує застосування до них судом положень глави 83 ЦК України [13].

За змістом приписів глав 82 і 83 Цивільного кодексу України для деліктних зобов'язань, які виникають із заподіяння шкоди майну, характерним є, зокрема, зменшення майна потерпілого, а для кондикційних – приріст майна в набувача без достатніх правових підстав. Вина заподіювача шкоди є обов'язковим елементом настання відповідальності в деліктних зобов'язаннях. Натомість для кондикційних зобов'язань вина не має значення, оскільки важливим є факт неправомірного набуття (збереження) майна однією особою за рахунок іншої. Таким чином, обов'язок набувача повернути потерпілому безпідставно набуте (збережене) майно чи відшкодувати його вартість не є заходом відповідальності, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки майно, яке безпідставно набув (зберігав), або вартість цього майна [14].

Відповідно, за положеннями ст. 1212 ЦК України необхідно встановити наступні обставини, які в сукупності є підставою для виникнення досліджуваного зобов'язання: факт набуття особою майна або його збереження за рахунок іншої особи; відсутність для цього підстав.

Отже, у ситуаціях, де перетинаються ознаки безпідставного збагачення та заподіяння шкоди, потерпілий має право вибору між кондикційним та деліктним позовами. Більше того, він може поєднувати ці вимоги: наприклад, вимагати повернення майна (кондикція) і одночасно – відшкодування шкоди, завданої його пошкодженням (делікт). При цьому діє правило: якщо умови для кондикційного позову відсутні, але наявні всі елементи для деліктного зобов'язання (шкода, протиправність, причиновий зв'язок, вина), то захист прав має здійснюватися за правилами Глави 82 ЦК України (відшкодування шкоди).

Критеріями розмежування зобов'язань з відшкодування шкоди та зобов'язань з безпідставного збагачення є наступні: 1) характер завданої шкоди. Якщо зобов'язання відшкодування шкоди, передбачені главою 82 ЦК України, стосуються випадків завдання як майнової, так і моральної шкоди, то у главі 83 ЦК України йдеться лише про набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. При цьому моральна шкода, яка завдана безпідставним збагаченням потерпілому має відшкодовуватися на підставах відповідальності за завдану моральну шкоду, встановлених ст. 1167 ЦК України. Отже, зобов'язання відшкодування шкоди є ширшим поняттям, ніж зобов'язання набуття, збереження майна без достатньої правової підстави; 2) зобов'язання відшкодування шкоди навіть стосовно майна потенційно мають підставою більш широке коло випадків завдання шкоди. Якщо нормами глави 83 ЦК України охоплюються лише набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, то під дію норм глави 82 ЦК України підпадають також випадки знищення майна, його пошкодження тощо; 3) різним є фактичний склад, який є підставою виникнення одних та інших зобов'язань. Зобов'язання відшкодування шкоди мають підставою завдання шкоди, а умовами – причиновий зв'язок між поведінкою боржника та шкодою, яка виникла. У випадку протиправного завдання шкоди підставою виникнення відносин деліктної (недоговірної) відповідальності є цивільне правопорушення, яке включає протиправність поведінки порушника; причиновий зв'язок між поведінкою порушника і шкодою, яка виникла у потерпілого; вину особи, яка завдала шкоди. Стосовно зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, то основою їхнього виникнення є юридичний склад, який включає: а) виникнення шкоди у потерпілого (кредитора); б) набуття або збереження майна іншою особою (боржником); в) причиновий зв'язок між шкодою, яка завдана потерпілому, та набуттям або збереженням майна у боржника; 4) суб'єкти зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, визначаються максимально просто: боржник – особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого); кредитор (потерпілий) – особа, за чий рахунок інша особа (боржник) набула майно або зберегла його у себе (ч. 1 ст. 1212 ЦК України). У зобов'язаннях відшкодування шкоди особи кредитора і потерпілого, боржника і особи, яка завдала шкоду, можуть не збігатися [11, с. 86–87].

Висновки. Отже, підставою виникнення деліктних правовідносин є безпосереднє завдання шкоди (у нашому випадку, моральної), тобто юридичний факт, передбачений законом, що прямо породжує зобов'язання.

У той же час, умови – це нормативні вимоги, яким має відповідати цей юридичний факт, аби він міг породити правовідносини. За відсутності хоча б однієї з умов, факт завдання шкоди не набуває юридичного значення.

Ці умови поділяються на загальні та спеціальні. Загальними є елементи, наявність яких є обов'язковою для виникнення відповідальності у більшості випадків. До них належать: 1) наявність моральної шкоди; 2) протиправність поведінки особи, яка її завдала; 3) причиновий зв'язок між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди, та її результатом – наявністю цієї шкоди; 4) вина правопорушника.

Встановлено, що причиновий зв'язок між протиправною дією та завданою шкодою є ключовим елементом для притягнення до цивільно-правової відповідальності. Остання настає лише за ті збитки, що безпосередньо випливають з поведінки порушника, що відображає ключову правову доктрину «причини-умови»: неправомірна дія є основною передумовою виникнення шкоди.

Тож найбільш застосованою у рамках правовідносин, що розглядаються, є теорія прямого й опосередкованого причинового зв'язку. Вона полягає в тому, що «для встановлення існування такого зв'язку потрібно довести, що: 1) протиправна поведінка передувала настанню шкідливих наслідків; 2) шкідливі наслідки є результатом протиправної поведінки особи-заподіювача шкоди.

Відповідно до ст. 1167 ЦК України, особа, що завдала моральну шкоду, відповідає за неї за умови наявності своєї вини, якщо законом не встановлено інше. Ця стаття запроваджує презумпцію вини заподіювача шкоди, суть якої полягає не в тому, що позивач повністю звільняється від доведення вини правопорушника, а в перерозподілі обов'язків з доказування. Відповідно, позивач має право доводити вину відповідача, але не зобов'язаний цього робити, тоді як останній повинен довести свою невинуватість.

Спеціальними є вимоги, встановлені законом для окремих видів деліктів, які можуть розширювати або обмежувати перелік загальних умов. Наприклад, відповідальність органу державної влади або місцевого самоврядування настає незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів, що є відхиленням від загального правила про вину.

У той же час, у зобов'язаннях у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави та зобов'язаннях щодо створення загрози життю, здоров'ю або майну вимога про відшкодування моральної шкоди має вторинний, похідний характер. Так, у першому випадку основною метою є повернення майна; моральна шкода тут може бути відшкодована лише додатково, за умови доведення протиправності поведінки набувача. Аналогічно, у другій ситуації першочерговою вимогою є усунення самої загрози. І лише у випадку, якщо цю вимогу не виконано і шкода все ж настала, виникає право на її відшкодування, в тому числі й моральної. Відповідно, про презумпцію компенсації останньої за вказаних обставин мова йти не може.

Зобов'язання, що виникають через завдання шкоди внаслідок не усунення загрози, є спеціальним видом делікту. Хоча вони, як і загальні делікти, призводять до застосування цивільно-правової відповідальності, їхні умови виникнення є специфічними. Зокрема, протиправна поведінка є двоступеневою: спочатку створюється загроза, а потім відбувається її не усунення. Те ж саме стосується і причинового зв'язку, який виникає між створенням загрози та появою небезпеки, та між не усуненням загрози і фактичною шкодою. Обов'язок відшкодувати шкоду має місце у тому випадку, коли загроза не була усунена і це призвело до реальних збитків.

Важливою особливістю є те, що відповідальність за вказаних обставин завжди є винною, оскільки особа свідомо ігнорує вимогу потерпілого усунути небезпеку.

Через відсутність спеціальних правил для відшкодування такої шкоди у ст. 1165 ЦК України, застосовуються загальні норми про відшкодування шкоди (Глава 82 цього нормативного акта).

Список використаних джерел:

1. Ківалова Т. С. Підстави деліктної відповідальності за завдання шкоди. *Часопис цивілістики*. 2010. № 8. С. 19–22.
2. Онищенко О. С. Відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 211 с.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Бааджи Н. П. Підстави та умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 39. С. 184–190.
5. Підстави та умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, А. Г. Бірюкова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2014. Т. 2. 816 с. URL: https://pidru4niki.com/1992040147973/pravo/pidstavi_umovi_viniknennya_zobovyzannya_vidshkoduvannya_shkodi.

6. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.

7. Примак В. Причинно-наслідковий зв'язок як умова відшкодування моральної шкоди крізь призму вимог справедливості, розумності й добросовісності. *Юридична Україна*. 2014. № 1. С. 25–30.

8. Постанова Львівського апеляційного суду від 29.09.2020 р. у справі № 462/1831/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92062562>.

9. Дзера О. В., Кузнєцова Н. С. Цивільне право України. Особлива частина. Київ : Юрінком Інтер. 2018. 1176 с. URL: <https://studfile.net/preview/12853990/page:32/>.

10. Постанова Верховного Суду від 05.12.2022 р. в справі № 214/7462/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108238968>.

11. Ківалова Т. С. До питання про розмежування зобов'язань відшкодування шкоди та деяких інших недовговірних зобов'язань. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 81–88.

12. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 18.06.2019 р. у справі № 521/20946/17. *Zakononline*. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/82428231>

13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 06.03.2024 р. у справі № 947/3897/20. Провадження № 61-7685св23. *ipLex*. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117883643>.

14. Постанова Верховного Суду від 20.11.2018 р. у справі № 922/3412/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297802>.

Дата першого надходження статті до видання: 05.05.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 15.06.2026